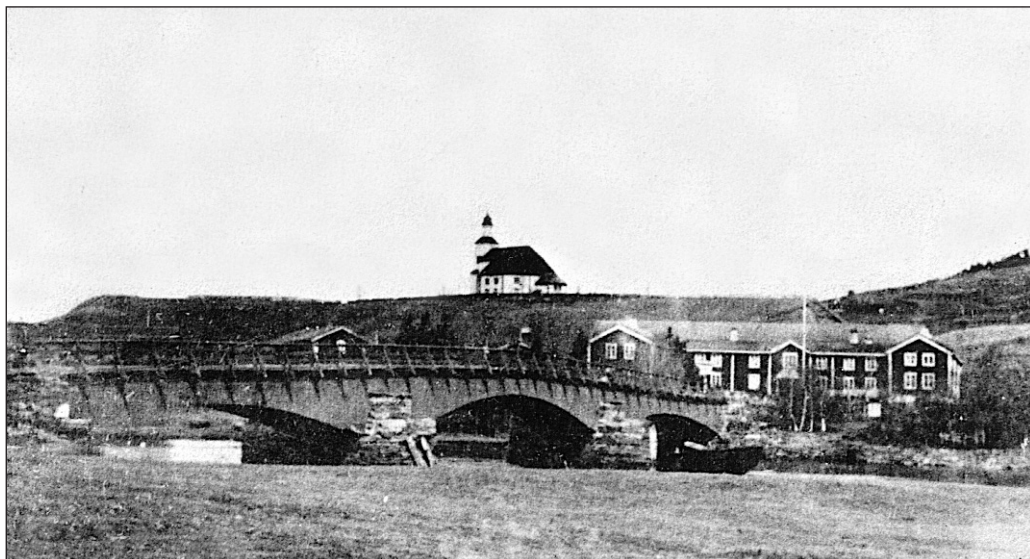

Haugianismen som utviklingsfaktor i Nord-Østerdalen

Neby med brua, Gjestgiveriet og kirka. Repro: MiNØ 266685.

I overgangen mellom det 18. og det 19. århundrede skjedde store endringer i europeisk mentalitet. I Norge var haugianismen et utslag av dette. Norske fjelldaler blir ofte oppfattet som preget av sin avsides beliggenhet. Her blir det forsøkt å vise hvordan haugianismen var vesentlig for å bringe nye ideer inn i et område som slettes ikke var så underutviklet.

Gården, bygda og regionen

Tynset er den største bygda i Nord-Østerdalen. Den har vært bebyggt fra førhistorisk tid, kirke ble byggt på 1100-

tallet, men det var nok stor avfolking ved Svartedauden. Om ikke annet så fant sikkert mange overlevende veien til flatbygdene der det var blitt billig jord ledig. På 1600-tallet var alle gårdbrukerne blitt leilendinger, men mot slutten av 1700-tallet ble brukerne sjøleiere. En mann, Anders Lossius, etterkommer av en direktør på Røros kobberverk, hadde kjøpt opp alle gårdpartene i bygda, de hadde vært krongods. Mens det var vanlig at jordeierne bodde på en helt annen kant og kanskje aldri så de gårdene de eide, ser det ut til at han bodde på flere gårder i Tynset, bl.a. på gården Neby. Hvorfor Lossius kjøpte, og solgte, og hva han gjorde

med salgssummene er et interessant spørsmål, men det får bli liggende.

Neby lå veldig sentralt, den ligger der hvor elven Tunna, som har gitt bygda navn, renner ut i Glomma. Oppover Tunndalen går veien som leder over Kvikneskogen, som er en "snill" fjellovergang, til Kvikne, og videre gjennom Orkdalen til Trondheim. Oppover langs Glomma går veien til Røros, og derfra over Gauldalen også til Trondheim, eller over Brekken til Jämtland. Over på andre siden av Glomma kan en ta veien gjennom Rendalen sydover til Hedemarken og Solør, eller videre til Oslo. Sydover langs Glomma er dalen tynt bebodd et langt stykke, på grunn av en ufruktbar geologi. Det er først etter annen verdenskrig at det er bygd gjennomgående vei der. Men vinters tid var isen på Glomma flittig brukt av lasskjørere som kjørte malm og trekull og andre forsyninger til verkene. Det var kobbergruber på Røros, på Kvikne og i Folldal, for å nevne de viktigste. Viktig for verkene var bøndenes arbeid som huggere, trekullbrennere og transportører, og som arbeidere i gruber og smeltehytter. Det var også en viss trafikk av kongens embedsmenn som skulle ha skyss langs disse hovedveiene. Vi må anta at det var disse mulighetene for å tjene penger som satte bøndene i stand til å kjøpe gårdene sine. Det var ingen storgårder, men at bøndene satt som selveiere på jevnt store gårder, i en bygd som hadde stadig trafikk til og fra omverdenen, kan ha hatt sin betydning for at nordøsterdølene er blitt karakterisert som stø, men selvrådige folk. Heldig for kjøperne var at handelen skjedde før det ble

fart i tømmerdriften i Nord-Østerdalen.

Gården Neby ligger som nevnt sentralt, kirkebøkene viser at det har bodd folk med fremmedartede navn der, de har ikke alle vært vanlige bygdefolk. Gården ligger i kirkegrenda, og er nabo til prestegården. Beliggenheten gjorde nok at den var særlig attraktiv for han som kjøpte den i 1785. Det var Melchior Blomberg.

Et persongalleri

Jeg ser det som vesentlig i denne beretningen å gå inn på bakgrunnen til aktørene, hvor de kom fra. Melchior Blomberg var født i Trondheim i 1756, som sønn av en "stolemaker". Farfaren var hattemaker, innvandret fra Tyskland til Bergen. Den unge Melchior ble satt i bakerlære, som utlært svenn slo han seg ned som baker ved Innset kobberverk på Kvikne. Her ble han senere gift med Marta Catharina Graae, født 1750 som datter av bergskriver Jakob Graae og Anne Johannesdtr. Hagerup. Både Graae og Hagerup er kjente slektsnavn ved kobberverkene. Ekteparet Blomberg slo seg ned på Neby, hvor de drev gjestgiveri. Eiendommen ble kjøpt i 1785 for 450 rd. Svigerfaren var kausjonist for et lån på 300 rd i Tønset kirkekaske. Robert Malthus skrev i sin dagbok at han på tur sydover fra Trondheim i juli 1799 overnattet på Neby. Der fikk han til sin overraskelse servert kaldt lamme- og kalvekjøtt til middag. Han forteller at verten hadde vært i England og lært hvordan en søndagsmiddag skulle tilberedes. Blombergene fikk to døtre, den eldste ble gift med neste eier av

*GammelTangen, Peder I. Tangen
(1783-1864).*

Repro: MiNØ 49094.

Neby, Peder Tangen.

Peder Iversen Tangen var født på Stange i 1783. Hans foreldre var innflyttet fra Ringebu. Faren, Iver Knutsen Romsås, slektet fra den gamle norske bondeadel. Moren Marie Jonsdtr. Tromsnes kom nok fra samme sosiale skikt. De kjøpte sammen med broren Kristen Knudsen Romsås gården Hov på Stange. Den solgte de igjen, men holdt igjen en stor plass, Tangen, hvor Iver slo seg ned med sin familie. Kristen fortsatte å handle gårder på Hedmarken, og ble værende i det øvre sosiale skikt i bondestanden. Iver og Marie fikk seks barn, den yngste Peder ble født 16 uker før faren døde. Moren ble sittende på plassen, og drev litt tuskhandel med arbeiderne ved det nærliggende Vik Verk. Der ble Peder

satt i lære da han ble gammel nok. Vik Verk var eid av Eidsvoll jernverk, de drev sagbruk, masovn og spikerhammer. Men da Peder var ferdig med læretiden sa han fra seg stillingen ved verket, og begynte som hjelper for sin bror Jon. Denne var da allerede en erfaren skreppehandler. Sammen for de over store deler av Syd-Norge, og også i Sverige. I 1802 begynte Peder for seg selv.

Haugianernes virksomhet

Stange var på denne tid blitt en viktig node i det nettverket som Hans Nielsen Hauge bygget opp. Hauge var vokst opp på en liten gård i Østfold, han reagerte på embedsmennens holdning og handling overfor almuen, og han startet på en løpebane som han nok håpet skulle gi ham økonomisk makt. Men så fikk han en "åndelig opplevelse", mens han arbeidet med pløying. Vi må tro at det han opplevde var en slags religiøs-politisk visjon. Han startet og utviklet en kampanje mot embetsmenns, og spesielt presters, overgrep, og deres lunkenhet som kristne. Han forfektet en enkel kristendom, og hevdet at det ikke var nok med tro for å bli frelst, det var hvordan kristendommen ble paktisert som var det vesentlige. Dette var egentlig i strid med den ortodokse lutherske lære, og forsåvidt også med "potetprestenes" syn. Men han så den materielle nød som rammet mange, og han så det som en oppgave å skaffe inntekter for almuen. Det betydde i praksis å skaffe arbeidsplasser, befolkningsveksten hadde tatt til. Der var han på linje med potetprestene. Men å skaffe arbeid betyd-

de å investere, derfor tilskyndet han sine tilhengere til å drive aktivt med handel, men samtidig å leve nøysomt. På den måten kunne mest mulig penger skaffes og investeres. Han fikk i gang papirfabrikker, og trykkerier. Han forfattet en jevn strøm av bøker og oppfordret tilhengerne til å misjonere for hans lære. Han fikk så mange tilhengere at det voldte bekymring hos øvrighetspersoner, ikke bare hos de som følte seg personlig angrepet, men mange fryktet nok generelt påvirkningen fra den franske revolusjon. Lensmenn og fogder fikk pålegg om å arrestere "løsgjengerne", som misjonærene ble kalt.

Embetsverkets reaksjon

Under pietismen hadde det oppstått "brødresamfunn" etter grev Zinzendorfs lære, også i Norge (for eksempel i Trondheim, Fredriksfelt-samfunnet på Bakklandet). Det ble fryktet at øvrigheten skulle miste kontrollen, derfor ble det utferdiget en såkalt "konventikkelpakat", som forbød religiøse samlinger som ikke var godkjent av soknepresten. Denne ble brukt mot Hauges venner, men da den ikke inneholdt noen straffe-bestemmelser var det vanskelig å håndheve den. Muligheten at noen skulle nekte å følge den var øyensynlig tenkt å være absurd! Hauge var en dyktig strateg, og passet på at vennene arbeidet målbevisst og så lite provoserende som mulig. Selv skaffet han seg handelsborgerskap i Bergen. Det ga ham bevegelsesfrihet, og legal mulighet for å drive handel. Det nettverket Hauge bygde opp var løst, det var ingen formell organisasjon

som kunne dømmes ulovlig, men besto av enkeltpersoner som støttet hverandre. "Venner" kalte de seg. Embedsstanden var splittet i synet på haugianerne, de fikk sympati hos noen, som for eksempel biskop Bugge i Trondheim, mens andre prøvde å hindre dem så godt de kunne.

Hauge ble arrestert i 1803, og satt fengslet i mange år før saken kom for retten. Dom falt først i 1813, han ble etter anke dømt til 1000 spdrl i bot for brudd på konventikkelpakaten og fornærmelse av prestestanden. Han var da fysisk nedbrutt, og tok ikke opp sine vandringer igjen, men var stadig aktiv, og tumlet med planer om å starte en jernvarefabrikk da han døde i 1824.

Nettverksbygging

Peder Tangen hadde uten tvil vært i kontakt med vennene på Stange, og sikkert spredt budskapet under sine vandringer. Han var tydelig en dyktig handelsmann, han kjøpte bl.a. gården Mellom Godager i Stange. Vi kan bare gjette at finansieringen delvis var overskudd fra hans kramkarvirksomhet, bevart ved et nøkternt liv, delvis lån fra venner som gjerne så at deres sparepenger ble investert for den gode sak.

På sine vandringer hadde Peder sikkert vært innom Neby flere ganger, og sett at stedet passet godt for hans planer. I 1811 (en annen kilde sier 1815) fikk han privilegium på å drive landhandel på Neby, det eneste i Nord-Østerdalen. Samme året giftet han seg med datteren på Neby, Anne Christine Blomberg. Året etter kjøpte han en part i Neby Østre, skyld 1 ksk., av Blomberg for 400 riksdaler, og betalte

senere 490 rd for odelsløsningsretten til en tidligere eiers arving. Samme året solgte han Mellom Godager til broren Jon, som siden drev den som underbruk for sin gård Grimerud i Stange.

Peder var virksom på mange områder, handlet med gårder og skog, blant annet kjøpte han til nabobrukene på Neby. Han skaffet varer til sin landhandel, der han også solgte vin og brennevin. På den tiden ble disse varene ansett på linje med andre nødvendighetssvarer. Ved utlikningen av sølvskatten i 1816 betalte han 6 rd. Det var bare to til i bygda som betalte så meget. Krambua forpaktet han bort i flere år, til sønnene var blitt så store at de kunne gå inn i virksomheten. I 1820 ble Peder beskikket til poståpner.

Det ser ut til at han hadde lange perspektiver, og at han regnet med fall i pengeverdien. Han skrev kontrakt i 1821 med en mann på Hedemarken som skulle levere årlig i seks år 80 våger byggmel og 80 våger bygg eller havre på Neby. Betalingen, 600 spd. kunne hentes på Neby i porsjoner på 200 spd. over tre år. Selgeren kunne dessuten ta ut 10 våger høy til hestene sine på Neby i de seks årene. For kontraktsbrudd var avtalt en mulkt på 100 spd. Han hadde tydeligvis tenkt grundig igjennom handelen på forhånd.

Peder satte i gang utbygging av Tunnfossen til Forsøget Brug, som et andelslag i 1840. Selv tegnet han seg for halvparten, svigersønnen Morten Mortensen var en av deltagerne. Det ble bygd en tømmer-demning i fossen, og vannhjul for drift av en grynkvern, en melkvern, en stampemølle for produksjon av benmel, og en stampemølle

for valking av vadmel, dessuten oppgangssag. Hans erfarig fra læretiden ved Vik Verk kom nok til nytte her

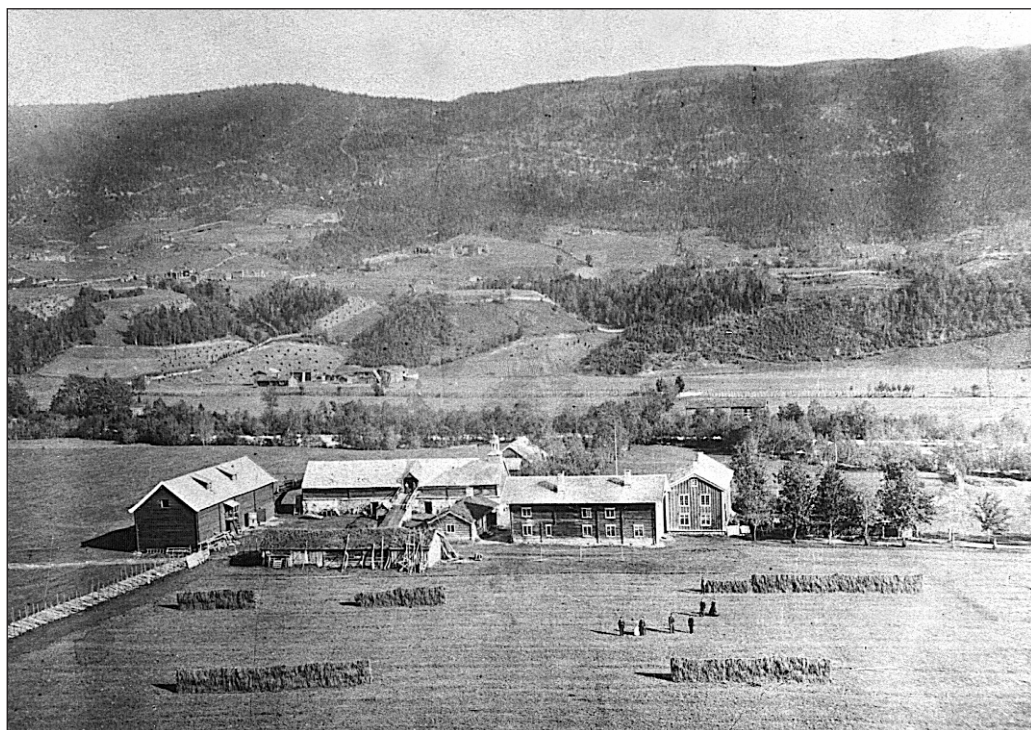
Slektsnettverk

Peder og Anne Christine fikk 10 barn, 3 sønner og 7 døtre. Det er interessant å se hvor det ble av disse barna, et typisk eksempel på den nettverksbyggingen som haugianerne praktiserte.

Eldstesønnen Iver Julius som var født 1813, ble sendt til Trondheim for utdanning, han gikk 1825 til 1827 på Realskolen der. Faren noterer i 1832 at Iver var reist til Christiania for å kjøpe korn, m.m. Senere flyttet han til gården Engen i Tyldalen, som faren hadde kjøpt i 1837, men døde ugift der i 1840.

Marie Catarine, født 1815, ble gift med kjøpmann i Trondheim Jon Bårdsen Øien fra Romsdalen. Men bybrannen i 1841 ble økonomisk ruin, da var det greit å ha en velstående svigerfar. Etter noen år i Kristiansund flyttet de inn på gården Kirkemo i Tyldalen, som Tangen hadde kjøpt i 1851.

Jacobine Michalie, født 1816, ble gift med kjøpmann og enkemann Iver Knudsen Lykke i Trondheim. Han kom fra Kvikne, hvor faren var stiger ved kobberverket. Faren flyttet siden til Tingvoll med familien, der kjøpte han gården Liabø. Iver arbeidet en tid som snekker i Kristiansund, før han arbeidet i to og et halvt år som "kjøpsvenn". Der kom han i kontakt med haugianeren Michel Grendal som drev trelastforretning og skipsbyggeri i Kristiansund. Grendal introduserte ham i det Trondheimske haugianermiljø. I 1830 fikk han borgerbrev som

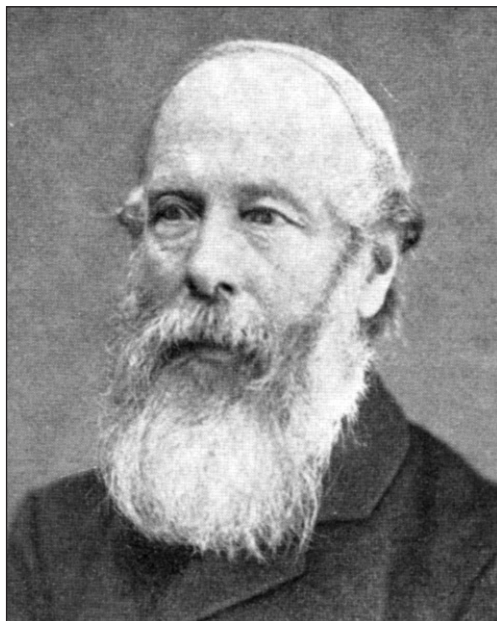
Engen i Tyldalen ca. 1870 Foto: Elen Schomrach, Christiania. Repro: MiNØ 266685.

høker i Trondheim. Det ble utvidet i 1836 til fullt kjøpmannsborgerskap, med rett til engros og detaljhandel på ut- og innland. Han hadde da overtatt bestyrelsen av virksomheten til avdøde innenlandshandler Lars Gundersen Bache, opprinnelig fra Hardanger. Året etter, i 1831, giftet han seg med Baches enke. Hun døde imidlertid allerede i 1839, og året etter ble Lykke gift med Michalie. Han hadde fortsatt sin forgjengers handel med kvernsteiner fra Selbu, og opprettet kommisjonslagre i Skien, Moss, Drammen og Kristiania. Michalie begynte å få føringsbøndene fra Selbu til å ta med seg ost og smør, som hun solgte ut i smått gjennom en luke ut til portrommet på gården i Munkegaten.

Birgitte Talette Tangen ble født på Neby i 1818. Hun ble gift i 1844 med Mogens Marcus Wessel, født 1821 på Engen i Tyldal. Mogens var sønn av Just Tyrholm Wessel. Dennes far Mads Lund Wessel var gårdbruker på Østgård i Tynset. Gjennom makeskifter overtok han gården Engen i Tyldalen. I 1837 solgte han Engen til Tangen, og flyttet til gården Vinje i Hemne, som han kjøpte. Navnet Wessel var kommet til Tynset med Just Tyrholm Wessel som ble sokneprest der i 1760. Han var var brorsønn av Tordenskjold.

Marta Sofie, født på Neby 1821. Hun ble gift i 1841 med gårdbruker og legprediant Sivert Stengrimsen Grav-aune i Oppdal, født i 1815.

Anne Petronelle ble født i 1822, ble

Helene f. Dahler (1827-1915) og Melchior Blomberg Tangen (1824-1905)

gift i 1847 med Morten Mortensen. Han var født i 1816 på Utgard i Tynset og begynte som dreng på Neby, men ble raskt engasjert i den øvrige virksomheten rundt Tangenfamilien.

Melchior Blomberg Tangen ble født på Neby i 1824. Som åtteåring ble han sendt til Trondheim, først fikk han privatundervisning, men som tiåring ble han elev ved Katedralskolen. Han hadde nok tenkt seg den akademiske vei, men da broren døde i 1840, måtte han forberede seg på å overta farens virksomhet på Neby. I 1849 ble han gift med sin svigerinne Inger Dorothea Wessel, født på Vinje i 1828, men hun døde allerede året etter. Deres datter døde knapt et halvt år gammel. Melchior ble gift på nytt med Helene Dahler i 1849. Hun var født på gården Bredtvedt i Aker i 1827. Hun var datter av Christen Borgersen Dahler, gift med

enken etter Hans Nielsen Hauge, Ingeborg Maria Olsdr. At Helene og Melchior kom i kontakt er ikke underlig. Ekteparet Dahler flyttet på sine gamle dager til Tynset, og slo seg ned på Neby. Melchior avviklet salget av vin og brennevin på Neby.

Melchior og Helene Hadde fem barn:

Inger Dorthea Wessel Tangen født 1850, gift 1874 med sin tremenning (dattersønn av Peder Tangens bror Knud Iversen Ramseth Knud Ramseth) fra Hov(!) i Stange. Knud var i sin tid handelsbetjent på Neby.

Peer Tangen, født 1852. Han gikk på privatskole på Tynset, senere på Trondheim Realskole, og 1869-1870 var han elev ved Grüners handelskade-mi i København. Han hadde mange offentlige tillitsverv i kommunen. I 1884

overtok han handelsvirksomheten på Neby, i 1894 hele eiendommen. Men i 1911 avviklet han handelen og solgte så godt som all fast eiendom, ut av bygda. Året etter bygde han en villa ved Glomma, nedenfor Neby. Grunnleggende kjøpmannsevne kan ikke læres, selv på københavnske akademier

Ingeborg Marie Tangen, født 1854, var i mange år bestyrerinne ved Hamar Barneasyl, døde ugift 1929.

Christen Dahler Tangen, født 1859, reiste til New York, der han døde som bygningsingenør i 1917.

Anne Kjerstina, født 1862, utvandret til USA, døde 1898 i Butte City, Montana, gift med en svensk bergingenør.

Vennesamfunn i Nord-Østerdalen

Vi vet ikke i hvilken grad det var et aktivt vennesamfunn på Tynset før Peder Tangen kom dit. Men det er sannsynlig at de var etablert der som andre steder i Nord-Østerdalen. Haugianersamfunnet i Vingelen er særlig bemerkelsesverdig. Etter tilråding fra Hauge satte de i gang grubedrift på en kobberforekomst. Men de var tydelig i tvil om kjønnsrollene, for de spurte Hauge om det var tilrådelig å ha Sara Oust som sin leder. Da Hauge spurte om hvordan hun var, og han fikk som svar at hun var den beste, svarte han at da var det ikke noe å betenke seg på. Hun var tydeligvis en sterk personlighet, som også var utrustet med en vakker sang-stemme og gode tale-gaver. Hun ble også en kjent misjonær.

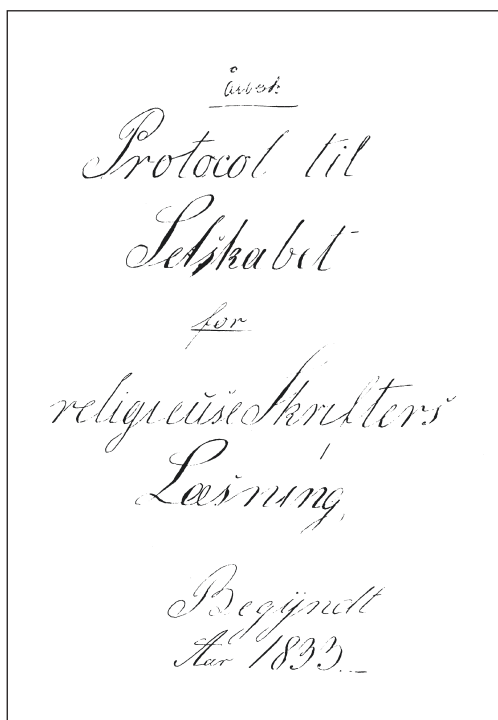
Vi vet at soknepresten på Tynset i den tiden var motstander av haugianerne, men det er ingen beretninger

om sterke konfrontasjoner.

Peder Tangen ble en innflytelsesrik mann. Sin familie og sine tjenere styrte han selvsagt med fast hånd, som loven forlangte, og samtiden ventet. Den store trafikken av reisende på Neby førte øyensynlig til misnøye med hvem som fikk drikkepengene. Peder innførte i 1817 en drikkepengekasse med vedtekter. Alle de drikkepengene som gjestene ga skulle gå i kassen, og fordeles ved åres slutt. Men de som badde brutt ordensreglene ble da straffet på pungen. Kassen besto slik til 1850, da sønnen Melchior Tangen skjerpet ordensreglene. Det later til at han var mindre opptatt av de timelige ting enn faren. Peder døde i 1864, og ble begravd under sjelden stor deltagelse. Hans kone var død allerede i 1843. Til minnesammenkomsten var invitert over 150 gjester til Neby. Peder var kjent som en kraftig personlighet, livlig og spøkefull, i motsetning til sin kone som sies å ha vært av sart og stillfarende natur.

1846 overdro Peder Tangen eiendommer og løsøre til sønnen Melchior for 3000 spdlr for gården og 2000 spdlr for løsøre, varer, m. m. Det var ikke bare prisstigning som var årsak til den store forskjellen fra kjøpesummen i 1811!

På Neby ble det opprettet en leseforening. I februar 1833 møttes 12 personer på Neby, de var sammenkalt av Iver Julius Tangen. De ble enige om å danne en forening, "Selskabet for religiøse Skrifers Læsning", og soknepresten ga dem etter søknad tillatelse til det, om medlemmene ville påvirke ungdommen til fremme av sedelighet, og til ettertenksom lesning av den hel-

Protokoll for «Selskabet for religiøse skrifter Læsning», seinere brukt som «årbok» av bl.a. Ivar M. Egnund, med notater fra 1875 til 1958.

Eier: Musea i Nord-Østerdalen.

lige skift. Det påla formannen å påse at dette ble overholdt. Møte ble holdt 14-daglig, inntil Iver Tangen døde i 1840. Deretter gikk det nok litt tregere, og i 1843 ble foreningen nedlagt. Den hadde da 97 medlemmer, i Tynset, Alvdal og Tyllidal. Lagets 242 bøker ble fordelt mellom de tre bygdene. Det bemerkes at det på årsmøtet i 1836 ble lest en preken av N.F.S. Grundtvig.

Nye strømninger

Det ble senere startet en ny leseforening på Neby, men den anskaffet også

bøker av verdslig innhold, som ble lånt ut til medlemmene og andre. Det var lærerskole på Tynset i 1862 til 1868, og videregående skole med almenfag i 10 år etterpå.

Og i 1875 ble det stiftet Ynglinge-forening, med formål å fremme sund kristelig og folkelig opplysning, og gi anledning til nyttige og hyggelige sammenkomster. Selskapet skulle holde passende tidsskrift, og anskaffe en boksamling. Vi bør merke oss at bare menn kunne bli medlemmer, og de måtte være konfirmert. Men Foreningen holdt juletreffest for 150 barn i 1876, noe slikt var nok nytt i bygda. Og de arrangerte skirenn, og et stor 17. maifest i hestehagen på Neby i 1876. På møtene var det livlige diskusjoner, om f. eks. målsaken, om det var sømmelig å danse i for eksempel brylluper. Det ble holdt foredrag om Bjørnstjerne Bjørnson, om avskaffelse av dødsstraff, om metrisk mål og vekt, o.s.v. Men foreningen levde bare i to år, da reiste formannen fra bygda.

Men samme året ble Tønsets Fremskridtsforening stiftet. Den startet også med interessante møteprogrammer, men det er uvisst hvor lenge den eksisterte.

Læseforeningen Fram ble stiftet i 1878, og ble holdt i gang noen år. Noen samlet seg på Østgard i 1868 og vedtok lover for et ungdomslag. Fra først av var medlemsantallet begrenset til 30, men den grensen ble fjernet året etter, og fra 1888 kunne også kvinner være med, med samme retter som menn! I 1890 var det ca 12 kvinner av 123 medlemmer. Mange av de som siden ble de ledende i bygda var med. På denne tida flyttet Arne og Hulda

Garborg inn på Kolbotn, og Ivar Mortensson (Egnund) flyttet til Tynset med bladet Fedraheimen. (Han var sønn av Anne Petronelle Pedersdr. Tangen og Morten Mortensen fra Utgard). Disse to radikale karene var med i diskusjonene i Ungdomslaget Fram, og diskusjonene utløste reaksjon fra sokneprest Harald Prydz: Presten påtalte fra stolen "de mislige forhold som hadde sneket seg inn i bygden". I 1888 holdt Ivar Mortenson foredrag om arbeiderbevegelsen, og foreslo at Fram skulle slutte seg til det påtenkte fylkes-arbeidersamlaget. Men forslaget møtte motbør, og han trakk det tilbake. En annen gang holdt han foredrag om anarkismen. Laget kjøpte inn rene norske flagg, et til seg selv og et som de ga kommunen. De besluttet i 1891 å skaffe penger til et orgel til kirken, men det tok riktignok 13 år å få det på plass. Ellers arrangerte de skiturer og seterturer, og sto for 17. mai-arrangementene. Laget hadde fått overdratt biblioteket til Tønset Fremskridtsforening, og supplerte samlingen. I dag ser det litt rart ut å se forfattere som J.B. Bull, Per Sivle o.s.v. nevnt som radikale. Laget døde også ut, antagelig straks etter hundreårskiftet. Midlene ble visstnok overført til laget "Tunn-dølen" som ble startet noen år senere.

"Men da de kom til toppen ..."

Det skjedde en drastisk endring i bygda i denne tiden. Formannsskapsloven engasjerte bygdefolket på en ny måte, skolelovene førte faktisk til omstilling i samfunnet. Tynset lærerskole ble opprettet i 1862. Kommunen ble delt i

1864. Åmot-Størenbanen ble åpnet i 1877 gjennom Tynset. "Bortatesida", der stasjonen lå, tok over som sentrum i bygda, Neby kom mer i bakleksa. Nye eiere på Neby rev og bygde om. Brua over Glomma som nærmest gikk ut fra tunet på Neby ble flyttet, den nåværende hengebrua ble bygd i 1941. Meieri-saken førte til åpen splittelse i bygda. Det ble bygd meieri både på "hitate-sida" og på "bortate-sida". En mann fra en av bygdas utkanter, Rasmus Lund-støeng, ble den førende kjøpmann i stasjonsbyen. Han etaberte den største og mest assorterte forretning mellom Trondheim og Hamar, er det sagt. Hans livsverk har for lengst veket plass for et moderne og anonymt forretningsbygg.

Misjon og kvinnesak

Helene Dahlers halvbror Andreas Hauge ble teolog, sekretær i Det norske Missionselskap. Det ble stiftet i 1842, bare 13 dager etter at Konventikkelplakaten var opphevet. Han besøkte Tynset i 1851, og talte da fra kirkenes prekestol. Hauges sønn!

Tønset Missionsforening ble stiftet i 1844. I 1850 ble Tønset Missionskvindeforening stiftet av tre kvinner. Det var egentlig uhørt, riktignok fikk kvinner være med på møtene i Tønset Missionsforening, men de skulle ikke høres, og knapt sees. Det rimte dårlig med tradisjonen fra Haugianerne. Initiativtakerne til kvinneforeningen var Maria Madsen, Helene Tangen og Andrea Pauline Alette Müller. Maria Madsen var født på Ramset i Tynset i 1815. Hun var gift med lærer, kirkesanger Ole Madsen, gårdbruker på

Hansæl vestre. Hun hadde vært husbestyrerinne hos fetteren Melchior Tangen før hun giftet seg. Barna, Mads ble kjøpmann i Trondheim, Mali ble lærerinne og gift med lærer, gårdbruker og stortingsmann Tore Aaen, Katrine ble gift med lærer Tollef Lunaas, og Karoline ble også lærerinne og gift med Morten Sandtrøen. Disse tre svogrene var alle benyttet i det offentlige liv.

Helene Tangen kjenner vi fra før. Hun var kjent som en dyktig husmor, og de mange jentene som etter hvert tjente på Gjestgiveriet fikk god opplæring. Hun var kjent for sin vakre blomsterhage. Halvbroren hennes var gift med datter av Gustava Kielland, som i 1840-årene hadde startet en kvinneforening i Lyngdal, der hun var prestekone, og er blitt kalt kvinneforeningens mor. Det ble startet åtte kvinneforeninger i bygdene rundt Tynset. Aner vi Neby som node i en nytt nettverk?

Andrea Müller var født 1829, var datter av presteparet på Tynset. Hun var utdannet lærerinne. De tre stifterne må vi tro var med på å bryte den tradisjonelle "kvinnefiendtligheten" i Det Norske Misjonselskap, hvor kvinnene først i 1870 fikk utdanne seg til misjonærer og reise til misjonsmarken, men de fikk faktisk være med og bestemme allerede i 1904. Det var ni år før det ble innført alminnelig stemmerett for kvinner i Norge.

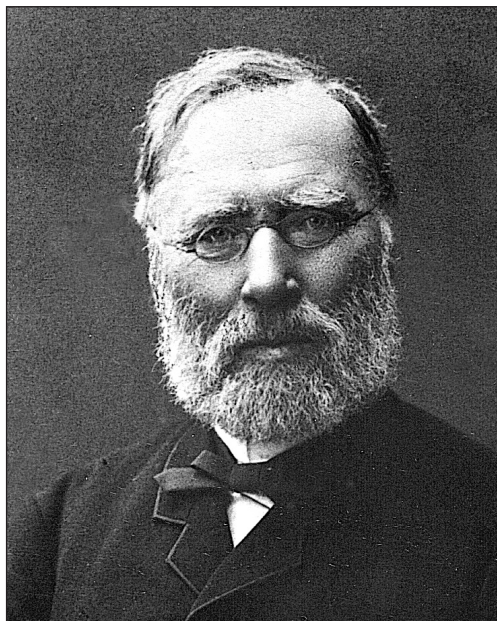
En kritiker

Skolemannen Olaf Røst var født på Tynset i 1843. Hans "Minder fra Hjembygden" ble trykt i Christiania 1883. Han var grundtvigianer, og medutgiver av tidsskriftet "Den Norske

Folkeskole". I "Minder" hevder han at den gudelige vekkelsen som gikk over Tynset i midten av 1800-årene vesentlig var pietistisk. Han oppfattet den som overflatisk, og lite overensstemmende med den dype religiøsitet som hadde vært fremtredende på Tynset, og som fortsatt levde hos de som ikke har latt seg rive med i vekkelsen.

Et sideskudd

La oss se litt på Peder Tangens yngste datter. Petronelle (Petra). Hun ble i Nord-Østerdalen. Som nevnt ble hun gift med Morten Mortensen fra Utgard. Røros Kobberverk eide Fredriks Gaves eller Folldals verk, og hadde en smeltehytte på Plassen i Alvdal, Lovise hytte. Det ble dårlige konjunkturer for kobber verkene. Bergmester Sinding i Trondheim utviklet en ny prosess for utvinning av kobber fra malm, og foreslo for Røros-verket at de skulle ta den i bruk for Folldalsmalmen. Med de fant det for risikofullt, og la ned grube-driften i Folldal, og Lovise hytte. Et konsortium av østerdøler overtok da Folldals-verket, og gikk inn for å prøve Sindings metode. Morten Mortensen var deltager i konsortiet, som ansatte ham som driftsbestyrer. Allerede i 1847 hadde han kjøpt kirkegodsgården Lillesteien nordre i Lilleelve-dalen (som i 1917 ble døpt om til Alvdal). Han stykket ut gården, storparten av Alvdal sentrum ligger på gårdens grunn, men beholdt mesteparten av skogen. Nå kjøpte han i 1848 gården Øyen, nær Lovise hytte på Plassen i Alvdal, og flyttet dit. Han drev litt handel fra stabburet, muligens som kommisjonær for svigerfaren. Det må ha

*Petronelle f. Tangen (1822-1909) og Morten Mortensen (1816-1910).
Repro: MiNØ 28360, 28359.*

vært et meget interessant og utfordrende arbeid å få den nye kobberprosessen i gang, det fører for langt å komme inn på hvordan fantasien ble tatt i bruk for å lage ny teknologi. Han tok på seg som entrepriser å bygge bro over Folla til Plassen, noen husker nok enda den gamle trebrua der, som var svært lik den ved Neby. Han var også engasjert i veibygging opp langs Folla, med bro over Einunna. Senere, fra 1848 av, kjøpte han noen små gårder i Egnund, som han slo sammen til et bruk, som han kalte Einabu. Der satte han opp nye hus, og hadde en av sine brødre som gårdsbestyrer, til han solgte Øyen til Verket og 1879 flyttet med familien til Einabu. I 1894 gjorde Petronelle en rundreise og besøkte sine døstre. Hun var borte i syv uker. På sine gamle dager kjøpte han en part av Ramsmoen på Tynset, hadde kanskje

tenkt å slå seg ned der, men han forærte eindommen til kommunen som grunnlag for Tynset sjukeheim, og slo seg ned på Nyheim ved Neby. Han døde der i 1910. Morten var ivrig venstremann, stortingsmann i atten år, medlem av den utskutte Riksrett i 1884.

Morten og Petronelle fikk fire barn, ei jente og tre gutter. Alle tre guttene ble etterhvert studenter ved Universitet, men den eldste, Martin, døde før han hadde tatt sin cand. min.-grad. Brødrene fullførte sine studier, Peder som cand. min. og Ivar Julius som cand. theol. Det sier litt om brødrene og om tiden, at da de en høst de skulle tilbake til Kristiania kjøpte de en båt og dro ned Glomma. Da de kom ned til Øyeren solgte de båten, og dro over land til byen. Datteren Anna Kristine

ble gift i Kristiania med en departementsmann Wolff, som senere slo seg ned i Kongsvinger. Jeg husker Kristine som en gammel dame som det ennå så vidt var liv i, der hun lå i himmelsengen som var lagd til Karl Johans gjennomreise i 1835. Dette må ha vært ca 100 år senere. Da hennes datter døde en mannsalder deretter gikk den slektslinjen ut. – Per kjøpte Gjelten (Moan) i Tynset i 1882. Gården hadde vært på handel en tid, han bodde eller brukte aldri der, men fikk stemmerett som grunneier. Han var ivrig venstremann som faren, og republikaner. Per ble ansatt i Bergetaten, mens han var gesvorn i Sønnefjeldske bergmesterembede kjøpte og drev han gården Breidablikk i Porsgrunn. Han hadde flere embeder før han etter ha nådd aldersgrensen som direktør ved Kongsberg Sølvverk flyttet til Alvdal. Der forpaktet han Follund mens han bygde hus på nybrottet "Sølv", på en Vetlsteiskogteig han hadde arvet etter sin far. Men han døde før han kunne flytte inn. – Ivar ble engasjert i anarkismen, og reiste rundt og holdt foredrag om den, og virket som forfatter, oversetter og gransker. Han redigerte Fedraheimen og flyttet redaksjonen til Tynset. Først som godt voksen ble han ordinert som prest, og virket på Løten, og i Fyrisdal. På Løten holdt han en avskjedspreken som fikk mange i menigheten til å reise seg og gå. Prekenen ga han ut som trykksak, for han mente menigheten hadde godt av å tåle hans kritikk av deres materialisme. Han overtok Einabu i 1902, men noen jordbruker ble han aldri! Han var mer opp-tatt som oversetter fra hebraisk og gammelnorsk.

Et blikk bakover, og et fremover?

Jeg har prøvd å vise hvordan en bevegelse ga seg utslag i materielt og åndelig liv i bygdene i Nord-Østerdalen, og hvordan personer som var preget av denne bevegelsen påvirket sine omgivelser. Peder Tangen var uten tvil en uvanlig begavet mann, som omsatte de impulsene han fikk blant annet fra haugianersenteret på Stange til et nytt senter på Neby i Tynset. Han ble stamfar for slekter som i større eller mindre satte sitt preg på de stedene de spredte seg til, også utenom Nord-Østerdalen. For tiden er det så aktuelt å snakke om gener, men den kulturelle kapital som forvaltes (altså ikke konserveres) i en slekt eller et annet nettverk er kanskje vel så avgjørende for hva fremtiden vil bringe. Et Wergeland-sitat kan kanskje stå som en passende konklusjon: "Ung må verden ennu være!"

Kilder:

- Dagfinn Breistein: Hans Nielsen Hauge, Bergen 1955.*
Arne O. Bakken: Haugianerne i Nord-Østerdal og Sara Oust 1778-1822, Oslo?
Tore Aaen: Tynset, en bygdebok. Oslo 1925
Ivar A. Streitlien: Tynset Bygdebok I & II, Elverum 1972.
Ivar A. Streitlien: "Selskabet for religiøse skrifers Læsning" på Tynset. Årbok for Glåmdalen 1960, Elverum 1961.
Ivar A. Streitlien: "Selskabet for religiøse skrifers Læsning" på Tynset. (del 2), Årbok for Glåmdalen 1961, Elverum 1962.
Ola Enget: Stortingsmann og gardbrukar Morten Mortenson. Årbok for Glåmdalen 1970, Elverum 1971.

Melchior B. og Helene Tangen sammen med gjester og betjening. Repro: MiNØ 42498.

Olaf Røst: Minder fra Hjembygden.

Kristiania 1883.

Olaus Schmidt: Familiene Tangen –

Lykke, Trondhjem 1925

*Solveig Salbu: Kvinner med "tæl", i Årbok
for Nord-Østerdalen 1990. Tynset 1991.*

Magne Mortenson: Bergmester Mattias

*Sinding. DKVS F orhandliger, Vol 41,
1968.*

A. Chr. Bang: Hauge og hans samtid.

Ivar Sæter: Foldal.

Adresse:

Per M. Finne,

Gjerlovsvei 10, 7092 Tiller